

КОНЦЕПТ БАТЬКІВЩИНИ У ТВОРЧОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОЕТІВ МЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглядається місце і значення концепту Батьківщини в поетичній спадщині слов'янських митців межі ХІХ – ХХ ст. Виокремлюються та досліджуються основні складові концепту Батьківщина. Наголошується на спільних компонентах концепту Батьківщина у творчості слов'янських поетів.

Ключові слова: концепт, Батьківщина, поезія, слов'янські поети.

У поетикальній системі слов'янських поетів межі ХІХ – ХХ ст. концепт Батьківщини відіграє важливе значення. Дослідники російської поезії відзначають, що образи рідної країни у творчості поетів вищезазначеного періоду «відрізняються неподібністю, що пояснюється і долею поетів, і відмінністю їх художніх систем та іншими факторами. Загальним же (...) залишається патріотичне почуття, яке виявляється незалежно від привабливості об'єкту любові, а також від уявлень про Батьківщину...» [7, 180]. В українській поезії концепт Батьківщини набув статусу домінантного завдяки творчим зусиллям Т. Шевченка та поетів пошевченківської доби (П. Куліш, Ю. Федькович, Л. Глібов, С. Руданський, П. Грабовський, П. Чубинський, О. Кониський, Олена Пчілка, А. Свидницький, О. Левицький), яким вдалося закріпити «*нову парадигму образного світу концепту Україна*» (М. Ткачук).

Багатогранність розробки концепту Батьківщини є прикметною особливістю слов'янської поезії межі століть. Ю.С. Степанов у книзі «Константи: Словарь русской культуры» перераховує компоненти образу «Рідна земля», які реально існують в російському менталітеті: «а) «біль» за свою землю, б) «природне багатство», в) сама земля, г) рідна людина, д) природа..., е) рідне слово» [9, 170]. Більшою чи меншою мірою окреслені дослідником складові функціонують у російській поезії цього періоду. М. Ткачук виокремив компоненти, які формують ейдос України у творчості українських митців, а саме: 1) теми національної історії, життя народу під гнітом Російської й Австро-Угорської імперії (М. Кононенко, Олена Пчілка); 2) проблема місця України в слов'янському й, узагалі, у світовому контексті; 3) розмаїття сприйняття України: а) ліричне (М. Старицький), б) історіософське (І. Франко, В. Мова-Лиманський), в) узагальнено-трагічне (П. Грабовський), г) абстраговано-сентиментальне (К. Біликовський, В. Кулик); 4) конкретизація поняття «вітчизна» (поняття наповнюється життєвим змістом, подається в динаміці з рухом історії, рухом світу в цілому); 5) уподібнення України матері (найсвятішому на землі, що впливає зі світорозуміння народу; 7) пейзажі, побутові й історичні деталі взаємодіють з такими поняттями як свобода, подвиг, безсмертя. Дослідник відзначив еволюційні прикмети в процесі реалізації теми України: «від окремих картинок, сентенцій до осягнення глибини всієї її історичної парадигми з сучасністю, до все більш органічного зв'язку з буттям

народу, до усвідомлення необхідності державності України як гаранту духовного відродження й процвітання нації» [10, 17].

Висловлення любові до Батьківщини займає одне з центральних місць в аксіологічній системі слов'янських поетів межі століть. Для українських авторів домінуючими стають семантично наповнені лексеми «любов», «люблю», «кохати»: «Люблю я свій прекрасний край» (Чернявський); «Моя Україно! Як я тебе, любив!», «Як я люблю безрадісно тебе», «Як я люблю твої сумні могили, / Україно! Як я люблю тебе!» (Старицький); «Ти звеш мене, й на голос милий твій / З гарячою любов'ю я полину», «Рідний і вічно коханий краю» (Самійленко). Чисельні приклади «любовних імен» («милая», «дорогая», «любимая», «родная», «святая») знаходимо у творчості російських поетів: «Люблю я грусть твоих просторов, / Мой милый край, святая Русь», «Милее нет на свете края, / О Русь, о родина моя» (Сологуб), «О Русь, покойный уголок, / Тебя люблю, тебе я верую»; «Ой ты, Русь, моя родина кроткая, / Лишь к тебе я любовь берегу» (Єсенін). Подібний семантичний ряд бачимо в поетичній спадщині словенських та чеських митців: «Вітчизно рідна, встанеш ти ще», «Поэт наш только для того и создан, / чтоб милое отечество беречь» (Гвездослав); «Навідаць хочу милий гронський край, / це втрачений і незабутній рай» (Гейдук).

Важливою метафоричною складовою концепту Батьківщини у творчості слов'янських поетів виявляються жіночі образи, а саме: «жена», «мать», «ненька»: «О, Русь моя! Жена моя! До боли / Нам ясен долгий путь!» (Блок), «Позволь же, о родина-мать, / В сырое, в пустое раздолье, / В раздолье твоё прорыдасть» (Белый); «Про тебе, ненько, думати не кину» (Самійленко), «Сиджу я в неволі та марю тихенько: / Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько» (Грабовський), «Як розійдемося, хто стане / Неньку доглядати?», «І зрадіє, звеселиться / Україна-мати» (Чернявський). Пріоритетність жіночого начала, на думку С. Г. Воркачева, пов'язана із приналежністю жінки до так званого «каритативного блоку» любові, який «абсолютно природно переноситься на відчуття національної ідентичності та почуття емоційного причащення до долі рідної країни» [2, 64].

Візуалізувати концепт Батьківщини дозволяють пейзажні замальовки, які, зазвичай, формуються за допомогою усталених предметних образів. У російській поезії це «родимые, любимые леса поля и горы», «холмы и равнины, леса и поля»: «Поля седые. Поля родные» (Бальмонт); «Поля моей скудной земли», «Холмами пространства вдали / Изгорби, равнина, изгорби» (Белый); «За полем снежным – поле снежное, / Безмерно-белые луга» (Брюсов); «И нет конца лесам сосновым» (Бунин). В українській поезії пейзажні картини постають як комплекс традиційних візуальних компонентів, серед яких найуживанішими є «степи розлогі», «Дніпра ревучого славетні пороги», «хвилі золоті твоїх шовкових нив». Образи природи доповнені низкою атрибутивних ознак сільського побутування: «білесенькі, немов хустини, хати», «поважну річ старих дідів чубатих», «плескіт дітвори веселий на ставку», «гукання парубків, дівчат веселий гомін», «нісню з-за лугів розкішну, голосну», «хліб коло хат», «селян за працею», «стукіт говіркий ців по всіх токах», «при каганці і веретін сюрчання» (Старицький). Зазначені властивості дають змогу створити ідеалістичний образ Батьківщини.

Так, у поезії М. Чернявського «Люблю я свій прекрасний край» (1888) артикульовані типові для української поезії компоненти ідилічного образу рідного краю: «*річки глибокі*», «*степи широкі*», «*вітер гне буркун-розмай*», «*села й хутори*», «*пісні тягучі*», «*в зиму – тихий сум левад*», «*простор шляхів безкраїх*». Суб'єктивізм підсилюється двічі використаним словом *люблю* та узагальнюючими рядками: «*Зжилася з цим моя душа, / Зріднилось серце й око, / І все в мені глибоко / Живе й цвіте, буя й пиша*» [11, 45]. В. Самійленко в поезії «Шкода!» (1887) також пропонує ідилічний образ: «*вишневенький садок*», образ «*дівчаток українських*», які «*руками сплівшись, виступають у танок*», «*весело жартують, зачіпають парубків*», «*мило запишавшись, одвертають свій видок*», «*іскри розсипають із-під чорних вій і брів*», «*поглядом журливим порушують серце в нас*» [6, 57]. Ідеалізована картинка («*тії дива*») дещо врівноважується легким гумористичним відтінком: «*Шкода ж, греки, що не можна подивитись вам на їх. / Не прийшлося би вам здиратись на Олімп і на Парнас / І відшукувать для співів муз і грацій там своїх*» [6, 57]. Привертає увагу також обрана автором форма звертання: «*Давні елліни!*». Подібна акцентуація – Україна / елліни – набудуть особливої значущості у творчості Є. Маланюка.

Ідилічне зображення рідної країни є вагомим складником концепту Батьківщини, проте подібний ракурс відображення не відмінняє наявності негативних конотацій. Відповідно, у творах багатьох слов'янських поетів межі століть функціонує контрастний образ Батьківщини. Достатньо об'ємно представлені негативні сторони країни в поетичній спадщині росіян: «*Многих ты, родина, ликом своим / Жгла и томила по шахтам сырым*», «*Вечная правда и гомон лесов / Радуют думу под звон кандалов*» (Есенин); «*Святая Русь покрыта Русью грешной*» (Волошин); «*Они глумятся над тобою, / Они, о родина, корят / Тебя твоею простотою, / Убогим видом черных хат*» (Бунин). Типологічно подібний ракурс зображення реалій життя вбачаємо у творчості чеських поетів. Приміром, колоритно-антитектичні образи Чехії знаходимо в поезіях Я. Врхліцького: «*Страна идей и слёз, тяжёл твой путь кровавый, / Но всё в судьбе твоей прекрасно и светло, / Стряхни покров теней и диадемой славы / Величья прежнего опять укрась чело*» [3, 140] та Йозефа Сватопулка Махара: «*Немов оті курки старі, / що тупо долі ждуть лихої, / стоять халупки на горі / в фаталістичному спокої. // Солома й глина – от і все, / чим заліпили трухлу сошку, / а вітер стінами трясє, / й, діряві, хиляться потрошку*» [1, 119].

В українській поезії контрастне протиставлення реалій країни («*тишно гарна*» / «*убога щастям*», «*лихом багата*») представлено достатньо широко. Можна пригадати, приміром, промовисті рядки з поезій М. Старицького: «*Над селами обдертими літати*», «*Чи ти ж питає, що думав скорбний люд*», «*А ще тяжче на брата дивитись, / Як бідує на власній землі, / Як принизивсь у рабській покорі*» та М. Чернявського: «*Просторо і вільно у нас на Вкраїні, / Орлиному льоту упину нема. / Та тільки усюди по рідній країні / Царюють неволя, безправ'я і тьма*». Б. Грінченко на антитезі побудував свою поезію «*Блискучії зорі, небесні світила...*» (1892). З одного боку, в ній вимальовується ідилічна картина («*блискучії зорі*», «*небесні світила*», «*очі ясні*», «*Троянда пахуща, кохана мила, / Квітки і пісні!...*»). З іншого – використані лексеми з негативним емоційно-експресивним забарвленням (*неволя, труна, кайдани*) метафорично ілюструють трагічні реалії побутування України («*В неволі ще*

досі вся наша країна»; «В неволі країна, і все умирає, / Всесь край мій – труна»; «Я ж бачу кайдани, я ж чую – стогнання» [4, 89].

В іншій поезії Б. Грінченка «Нудьга» (1885) поет вихоплює з панорами села лише такі деталі, як *«мокрії хати, дощами облиті, \ сірі, убогі, смутні», «жовті і голі садки», «у дранті ще старці із торбинами» [4, 51]. У вірші-мініатюрі «Смутні картини» (1883) емоційно маркований пейзажний опис виконує подвійну функцію: 1) смислотворчу (реалізує провідні теми творчості поета – соціальна і національна недоля України); 2) хронотопічну (створює просторовий образ України). Патріотичні конотації образу-деталі (*«убогії ниви, убогії села»*) та традиційні для української поезії складові хронотопічної системи (*«ниви», «села»*) дозволили автору створити лаконічно-узагальнену картину нещасливої долі рідної землі, послуговуючись при цьому мінімальною кількістю художніх засобів. Продовження й конкретизація мотиву «Смутних картин» здійснюється в ліричній мініатюрі «Україна» (1883), де замість образних узагальнень (*«убогії ниви, убогії села», «то ріднії села, то ріднії люди»*), знаходимо вже увиразнено-предметний образ знедоленої вітчизни: *«Заквітчали безщасну терновим вінком, / Закували в тяжкі кайдани, / І в темницю її під залізним замком / Заховали од світу вони. // І з темниці тої лине пісня сумна, – / У їй горе і мука тяжка...» [4, 139].* Публіцистичний елемент – риторичне звернення до сучасників зі спонукою прислухатися й також «почути» голос народних страждань: *«Чи ви чуєте, браття кохані, вона / Вас до бою ізнов заклика!...»* – загострює ліричну тканину поезії. Варто відзначити, що Б. Грінченко різко засуджував творців сільських ідилій, проте використання ідилічних образів (*«Де воно», 1883*) в поєднанні з відповідною розчулено-зменшувальною лексикою (*«тиха хатиночка в зеленім садку», «дівчина вродлива в квітчастім вінку», «доленька щаслива»*) дозволяла авторові акцентувати увагу на відсутності в реальній дійсності узвичаєних поетичних атрибутів. На думку дослідників, використання *«поетом прийому контрасту між апіорі уявленим і тим, що є насправді»* підкреслювало, що *«визначальними у життя тогочасного села були людські муки» [165, 209].**

Вагомим складником концепту Батьківщини у творчості слов'янських поетів межі століть виступають яскраві метафоричні образи, за допомогою яких митці створюють індивідуально-неповторні портрети рідної країни. У чеських та українських авторів спостерігаємо образ Батьківщини як *«втраченого раю»*. Подібна метафора в поезії Адольфа Гейдука виникає у зв'язку з перебуванням ліричного героя на чужині і більше пов'язана з ностальгійними почуттями: *«Навідаць хочу милий гронський край, / це втрачений і незабутній рай» [1, 119].* Вітчизняні поети, зазвичай, використовують цей образ задля ефектнішого протиставлення минулого / раю та теперішнього / втраченого раю. Наприклад, М. Чернявський у своїй поезії «Просторо і вільно у нас на Вкраїні...» (1889) репрезентує образ *«поснулої»* України, посилений контрастним протиставленням сьогодення, в якому *«царюють неволя, безправ'я і тьма»* та безмежними просторами української землі, де *«просто і вільно», «орлиному льоту ушину нема»*. Використані поетом дієслова *царюють, панує, мовчить, застигли, завмерли, дримає, лежить* та прислівники *тихо, страшенно, нерухомо*, допомагають створити гнітючу картину завмерлого / застиглого краю. Не менш важливими виявляються підібрані автором епітети – *пільма німа,*

безпросвітна, чорне поле, безодня блакитна, порівняння – неначе вві сні, мовчить чорне поле й безодня блакитна, лежить все послуле, немов Україні прийшов вже кінець, а також риторичні запитання – *Невже все послуло?... Навіки послуло?... Невже все північні сніги замели?...* [11, 70]. Типологічно споріднений образ України «*навіки заснулої*» постає в поезії В. Самійленка «До неньки» (1888). Автор послуговується народнопоетичними засобами: звертання («Повій, буйний вітер»), анафора (нехай), епітети (буйний вітер, дух козачий, тяжку неправду), метафора (пісня голосно заплаче), дієслівний ряд (вистівать, заплаче, будить, розкаже, подає, збутись, завернути, заснула, забула). Важливими у поезії виявляються ретроспекції в минуле, головне призначення яких збудити Україну: «*Нехай Україні подає пораду, / Як долю колишню лучше завернути (...)* Колишню славу і волю забула» [6, 58].

Трагічний образ «*краю розп'ятого*» представлений в поезії В. Самійленка «Ямби» (з пісень про Україну) (1889): «*І знов я згадую тебе, Вкраїно-мати, / Твою біду, твій вид сумний; / Окруж хреста твого, мій краю розп'ятий, / Я чую регіт навісний...*» [6, 67]. Семантичної значущості цей образ набуває завдяки актуалізації новозавітного сюжету: «*Вбачається мені стражденна постать мила - / То постать любая Христа*» і відповідного накладання на реалії побутування рідної країни. У цій поезії функціонують дві лексеми: «*сльози*», які з'являються при вигляді, «*як лютії кати / У нашій хаті бенкетують*» і «*сором*» від споглядання народу, що допустив до подібного: «*Який же сором! / Та смійтесь ж із нас / Ви, горді волею народи: Се перед вами ті, що в божевільний час / Самі відкинулись свободи*» [6, 67]. Лексема «*сором*» надає поезії гострих викривальних інтонацій та одночасно актуалізує мотив «*народу великого*», який «*оживе*» і віддячить гнобителям. Змодельований В. Самійленком образ України як «*краю розп'ятого*» можна доповнити гостро драматичною метафорою «*мертвого краю*», яка функціонує в поезії Б. Грінченка «Живуща вода» (1904): «*О, доле! Героя з огнистим мечем, / Що вб'є того змія, пошли нам, благаю! / Хай воду чудовну живущим дощем / Розбризка по мертвому краю!*» [4, 139] та образом «*домовини*», представлена М. Чернявським у вірші «Замовкла наша Україна» (1889): «*Замовкла наша Україна. / Мовчить, пригнічений украй, / Мов велетенська домовина...*».

Протиставлення минулого та сучасного також можна вважати вагомою складовою концепту Батьківщини. Зазвичай, слов'янські поети зверталися до історичного буття країни задля усвідомлення сьогодення та підняття зломленого духу сучасників. В. Мова-Лиманський, зіставляючи історію й сучасність, наполегливо переконував читачів у життєдайності України, бо «*Україна – то народ, А народи не вмирають!*». «Художню інтерпретацію історії» пропонує в історичних поемах Б. Грінченко («Смерть отаманова», «Галіма», «Ярина», «Іван Попович»), головна мета яких змусити сучасників перейняти від предків «жадання пута розбивати». Поезія М. Чернявського «Вкраїно, Вкраїно, отчизна моя!» (1889) побудована на контрастному співставленні славного минулого Вкраїни та трагічного теперішнього. У минулому – «*свої і чужинці тебе прославляли, / На честь твою співи і гімни складали. / Щасливую долю тобі віщували*»; «*Ти вірила: слава твоя не поляже, / Про вчинки славетні вікам перекаже*»; «*Гриміла та слава колись на Вкраїні*». У теперішньому: «*Розвіялась доля в степах сумовитих, / Козацькою кров'ю буйною полтих, / Розвіялась доля*

по тирсі сухій, – / Не чуть тії доли в отчизні моїй»; слава, «Де йшла-проходжала – димились руїни... / Та там і спочила, в руїнах німих – / Не чуть її більше в просторах твоїх!» [11, 87]. Подібне протиставлення бачимо в іншій поезії М. Чернявського «Сини України!... Згадайте минуле» (1889): «Згадайте славетних гетьманів діла, / Змагання народні», «У нашім минулім – там воля і слава, / У нашім минулім – безсмертні діла». Власне ця поезія більше зорієнтована не на протиставлення (хоча воно апріорі наявне в тексті), а швидше на пробудження «сердець заснулих»: «Розбудить, зогріє надія жива!» [11, 73]. Подібне тяжіння до ретроспекції в минуле країни та проекція його на сьогодення спостерігається і в інших слов'янських літературах, зокрема, в чеській. Й. В. Сладек неодноразово звертався до картин героїчного минулого чехів («Ліпани», «Біла гора», зб. «На порозі раю»), тим самим виявляючи, з одного боку, тривогу за національну долю свого народу, з іншого – прагнення надихнути своїх сучасників на боротьбу за національне звільнення.

Протиставлення минулого і сьогодення неодмінно супроводжується висловленням віри у волелюбний дух народу. У чеського поета С. Чеха читаємо: «За зброю взявши дух, піднісши дружби щит, / ввійде Слов'яниціна у новочасний світ / між вільних вільною і рівною між рівних. // Молодша із сестер, дасть молодість і їм, / і європейців сонм, у спілці нерозривних, / осяє радістю, як світочем новим» («Не буде, знаю я...») [1, 138]. Типологічно споріднені мотиви бачимо в поезії М. Чернявського «Ти не загинеш, Україно!» (1889): «Ти не загинеш, Україно! / І мова прадідна твоя, / Що кожне слово в її перлина, / Не вмере повік. І світ-зоря, / твоя свята зоря засяє»; «Ні, не умре ніколи мова, / Якою син співає твоїй. / Якою люд скликав Підкова, / Богдан славетний і Палій, / Якою Січ буйна пишала, / Якою наш Кобзар співав, / Яка степи опанувала / І мільйони об'єднала / Людей-братів!...»; «О ні, Вкраїна не загине! / Коли народний океан / Співа, неначе той орган, / Є сила в нім – душа єдина!». Варто зазначити, що в українській поезії віра в народ, який «не дасть приспати в серці віри в громадську силу» (М. Ткачук) та велике майбутнє України поєднувалося з мотивом діяльної любові до Батьківщини. До «праці» заради майбутнього щастя країни неодноразово кликав Б. Грінченко у своїх поезіях «До праці» (1881), «Наша доля» (1881), «У темряві» (1883): «Не мине без пуття наша мука страшна, / Наша праця під гнітом неволі (...) Собі щастя збудують онуки / І промовлять: вони не даремно жили, – / Здобули бо нам волю їх муки...» [4, 21]. Можна стверджувати, що для українських поетів діяльна любов / «праця» задля блага України займала домінуючі позиції. Тому у викривальній поезії П. Грабовського «До українців» (1893) поряд із трагічним образом України («Чи знайдеться край, так зрабований, / Як Україна, чи ні?») звучать заклики до дії задля майбутнього країни: «Вставайте, вкраїнці! Рушаймо без ляку! / До труду закликаю вас! / Не нам розігнати згромаджену мряку, – / Ми, однак, наблизимо час!».

Таким чином, концепт Батьківщини у творчості слов'янських поетів межі ХІХ–ХХ ст. відіграє важливе когнітивно-культурологічне значення. Окреслені складові концепту – любов до Батьківщини, ідилічне та контрастне зображення рідної країни, осмислення минулого та майбутнього і віра в рідний народ – підкреслюють його багатогранність у поетичних возіях авторів межі століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія чеської поезії / [ред. Г. Кочура, М. Рильського]. – К. : Худож. літ, 1964. – 587 с.
2. Воркачев С.Г. Идея патриотизма в русской лингвокультуре / С.Г. Воркевич. – Волгоград : Парадигма, 2008. – 199 с.
3. Врхлицкий Я. Стихи / Я. Врхлицкий. – М. : Худож. лит., 1980. – 222 с.
4. Грінченко Б. Д. Твори: В 2 т. / Б.Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті. / 1990. – 640 с.
5. Погрібний А. Г. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика / А.Г. Погрібний. – К. : ВЦ «Просвіта», 2009. – 680 с.
6. Самійленко В. Твори / В. Самійленко. – К. : Дніпро, 1989. – 686 с.
7. Саносян А.Г., Купчик Е.В. Концепт «Родина» в поезии С.А. Есенина и А.А. Блока / А.Г. Саносян, Е.В. Купчик // Вестник Тюменского государственного университета. Филология, 2012. – № 1. – С. 176 – 180.
8. Старицький М. П. Поетичні твори; Драматичні твори / М.П. Старицький. – К. : Наук. думка, 1987. – 576 с.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
10. Ткачук М.П. Українська поезія останньої третини ХІХ століття : основні тенденції розвитку й естетична стратегія / Микола Платонович Ткачук. – Тернопіль : ГДПУ, 1998. – 80 с.
11. Чернявський М. Твори: В 2 т. / М.Чернявський. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 1 : Поетичні твори. / 1966. – 467 с.

В статье рассматривается место и значение концепта Родина в поэтическом наследии славянских писателей рубежа XIX - XX вв. Выделяются и исследуются основные составляющие концепта Родина. Отмечаются общие компоненты концепта Родина в творчестве славянских поэтов.

Ключевые слова: концепт, Родина, поэзия, славянские поэты.

This paper deals with the place and importance of the concept of Homeland poetic heritage of Slavic artists verge of XIX - XX centuries. Distinguishes and examines the main components of the concept of homeland. Emphasis is on shared components concept Slavic homeland in the works of poets.

Keywords: concept, Homeland, poetry, Slavic poets.